

УДК: 338.43+368.5

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ТА СТРАХУВАННЯ В СИСТЕМІ ВІДТВОРЕННЯ І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА

Анатолій Іванович ЛИТВИНОВ

к.е.н., доцент, доцент кафедри обліку та аудиту, ХНТУСГ ім. Петра Василенка
E-mail: alitvinov@ukr.net

Анотація. У статті обґрунтовано підходи до управління ризиками, що виникають у процесі ведення діяльності сільськогосподарськими підприємствами. Показано, що сфера управління ризиками містить невикористані резерви підвищення економічної ефективності сільськогосподарських підприємств.

Аннотация. В статье обоснованы подходы к управлению рисками, которые возникают в процессе осуществления своей деятельности сельскохозяйственными предприятиями. Показано, что сфера управления рисками имеет неиспользованные резервы повышения экономической эффективности сельскохозяйственных предприятий.

Ключові слова: сільське господарство, економіка, управління ризиками, страхування, ефективність, стратегія.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономика, управление рисками, страхование, эффективность, стратегия.

Постановка проблеми. Роль сільського господарства в економіці України традиційно є високою. Тут формується значна частина валового внутрішнього продукту держави та її експортного потенціалу. Галузь є основою соціально - економічного розвитку сільських територій. Разом із тим, господарська діяльність у сільському господарстві пов'язана із суттєвими ризиками, частина з яких має об'єктивний характер та знаходиться поза межами контролю людини. Інша частина, хоча і має своєю основою поєднання факторів суб'єктивної та об'єктивної природи, також часто залишається поза межами впливу окремих суб'єктів господарської діяльності.

Узгоджені дії сільськогосподарських підприємств, що могли б зняти частину таких ризиків не завжди є можливими на практиці через висококонкурентний характер галузі та недосконале законодавче регулювання. Тому проблема пошуку дієвих підходів до мінімізації ризиків, пов'язаних із веденням господарської діяльності у сільському господарстві залишається актуальною. Також актуальною вона залишається і у контекстах відтворення та сталого розвитку сільського господарства, а також сільських територій як важливої складової економічного розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання пошуку шляхів протидії ризикам у сільському господарстві залишаються актуальними вже тисячі років. Адаже як ще назвати тлумачення у Книзі Буття біблейським Йосипом сну фараону порадою збирати п'ятину врожаю єгипетської землі з тим, щоб перебути неврожайні роки [1]? Втім, хоча основні закони природи з тих часів і не зазнали суттєвих змін, певний розвиток у соціально - економічній та технологічній сфері все ж таки відбувся. Тому із останніх дослідників питань страхування слід згадати В. М. Олійник [2] із її дослідженням підходів до визначення страхових тарифів на основі сучасних економіко - математичних методів, Ю. В. Алескерову [3] із її дослідженнями широкого кола питань, пов'язаних із розвитком сільськогосподарського страхування. До кола дискусійних питань відноситься доцільність безпосередньої участі держави у сільськогосподарському страхуванні, особливості якої досліджували останнім часом С.В. Сокол [4], О.А. Сидоренко [5]. Втім, є й низка інших дослідників, внесок яких не став меншим від того, що вони залишились неназваними.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання ризик-менеджменту у сільському господарстві, визначення його

місця у фінансово-економічному механізмі сільськогосподарських підприємств, основних підходів до мінімізації ризиків в сучасних умовах не одержують достатнього висвітлення. Заповнити цю прогалину і має на меті запропонована стаття.

Метою статті є обґрунтування основних підходів до мінімізації ризиків, пов'язаних із веденням господарської діяльності у сільському господарстві в системі заходів із формування ефективного фінансово - економічного механізму відтворення.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Основною причиною появи ризиків у сільському господарстві є те, що багато процесів, спрямованих на створення вартості, що тут відбуваються, перебувають поза межами впливу людини. Навіть тоді, коли вона може певною мірою прогнозувати їх перетікання та наслідки. Це і природно-кліматичні фактори, і особливості розвитку та життєдіяльності біологічних систем, які виступають джерелом формування продукції сільського господарства, і низка традиційних підприємницьких ризиків, спільних для всіх галузей господарської діяльності. В кінцевому рахунку дію специфічних для сільського господарства ризиків можна звести до проблеми нестабільної урожайності сільськогосподарських культур. А через корми коливання врожайності впливають і на ситуацію у тваринництві. Численні спроби зрозуміти та пояснити такі коливання, зокрема через явище циклічності та його наслідки (Олійник О. В. [6], Шиян Д. В. [7]), хоча і мали певний успіх, але не пояснюють повністю ті процеси, що відбуваються тут. А це означає, що мають вплив також і інші фактори, не всі з яких є контрольованими або навіть зрозумілими. Тому ефективна сільськогосподарська діяльність потребує заходів із управління ризиками і страхування є лише

одним із таких підходів. Управлінню ризиками при цьому надається системний, комплексний характер і воно поширюється значно далі звичайних заходів із страхування сільськогосподарських ризиків. Аналогічна концепція використовується Організацією із економічної співпраці та розвитку (ОЕСД, [8]), що додатково підтверджує обґрунтованість наших висновків.

Основними підходами до управління ризиками вважаються (наводиться згідно із К. Sadgrove [9], С. Pritchard [10]):

- Уникнення ризику, коли підприємство утримується від участі (фінансування) проектів, що несуть відповідні ризики.

- Передача ризику, коли підприємство приймає участь у відповідних проектах, а можливі ризики передає при цьому третім особам (наприклад, страховим компаніям за винагороду). Звісно, що сам ризик при цьому нікуди не зникає. Але втрати в разі його здійснення відшкодовуються третьою особою, що прийняла на себе відповідне зобов'язання.

- Пом'якшення ризику, коли підприємство визнає ризик, приймає участь у відповідних проектах та намагається вести свою діяльність у такий спосіб, щоб зменшити ймовірність його здійснення та (або) можливі негативні наслідки. Заходи із пом'якшення ризику, зокрема, можуть передбачати його диверсифікацію між різними проектами як в межах підприємства, так і з залученням сторонніх учасників.

- Прийняття ризику, коли підприємство визнає можливий ризик та погоджується нести відповідні наслідки в разі його здійснення.

Стратегія раціонального вибору відповідного підходу існує і є описаною в літературі, зокрема [9]. Адаптований варіант матриці вибору наводиться на рис. 1.

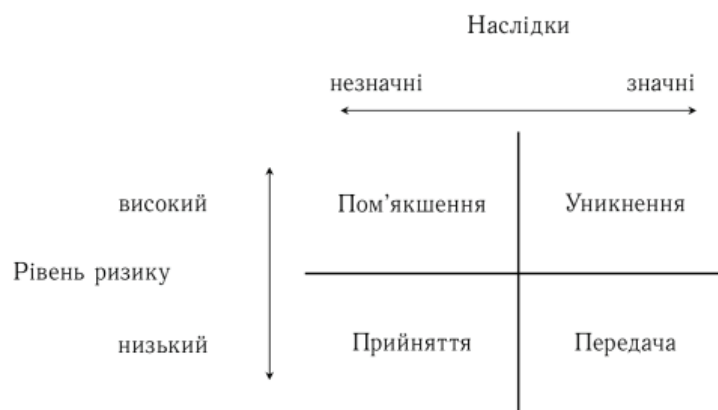

Рис. 1. Матриця вибору стратегії управління ризиком

Джерело: адаптовано на основі К. Sadgrove [9]

Однією із особливостей ведення сільського господарства є його тривалий характер та настання час від часу несприятливих природно-кліматичних умов. А отже, природно-кліматичні ризики значною мірою є розподіленими у часі. Це створює підґрунтя для формування сільськогосподарськими підприємствами власних резервних фондів. А отже, вже згадувана порада біблейського Йосипа фараону єгипетському вже більше ніж дві тисячі років поспіль залишається актуальною. І навіть більше, цей підхід має низку переваг у порівнянні із традиційним страхуванням. Адже обігові кошти, спрямовані у відповідні фонди залишаються у власності сільськогосподарських підприємств.

В разі, коли несприятливі події не відбулись, ці кошти залишаються у розпорядженні підприємства, а не переходять до власності страхової компанії посередництвом механізму формування її доходів. Іншим перспективним напрямком є створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів або інших об'єднань, які б дозволили не лише розподілити ризики поміж періодами, але і рознести їх територіально між різними сільськогосподарськими підприємствами, а також розподілити їх між галузями та напрямками спеціалізації. Неприбутковий кооперативний характер таких об'єднань дозволить забезпечити вищий рівень ефективності заходів із управління ризиками сільськогосподарських підприємств у порівнянні із традиційним страхуванням. А в разі застосування обережної політики формування таких взаємних фондів відбуватиметься стале нагромадження коштів у них, що в перспективі дозволяє знизити витрати учасників, пов'язані із їх участю у даних фондах при незмінному рівні покриття ризиків. А в більш віддаленій перспективі – такі фонди можуть навіть стати одним із джерел залучення фінансових ресурсів для фінансування потреб їх учасників. Тобто, формування ефективного підходу, що здійснене в одній сфері, поступово поширюється на наступні, сприяючи у такий спосіб вирішенню системної проблеми формування в сільському господарстві ефективного фінансово-економічного механізму.

Тепер про страхування більш докладно. Доступні для сільськогосподарського підприємця страхові програми, насправді, пов'язані лише із одним підходом управління ризиками, а саме - із його передачею. Щодо програм обов'язкового страхування – то вони не лише представляють тільки один із всіх можливих підходів, але ще і,

будучи неринковими за своєю природою, фактично лишають підприємця – виробника сільськогосподарської продукції вибору адекватних заходів із управління ризиками, перетворюючись у такий спосіб на своєрідний податок. Тому відмова у 2009 р. [11] від обов'язкового страхування у сільському господарстві та заміна його програмами державної підтримки сільськогосподарського виробника є важливим, позитивним і послідовним кроком на шляху розбудови ефективного економічного механізму ринкового типу. Разом із тим, є значна ймовірність того, що насправді цю державну підтримку одержують страхові компанії, а не сільськогосподарські виробники. Адже згадану допомогу сільськогосподарський виробник може отримати лише за умови страхування своєї продукції в учасника Аграрного страхового пулу (див. ст. 13 Закону України «Про страхування» [12], далі – пулу). А от інші заходи із управління ризиками така допомога не покриває, що цілком обґрунтовано наводить на думку про те, що кінцевими бенефіціарами подібних програм насправді можуть бути і не сільськогосподарські виробники. Певні сумніви викликає і доцільність створення об'єднання страховиків, спроможного виступати в ролі легалізованого картелю у питаннях розробки та встановлення єдиних тарифів (див. п. 3 та п. 5 ст. 17 закону «Про особливості страхування...» [13]). Такі дії фактично усувають цінову конкуренцію між страховими компаніями-членами пулу та створюють передумови для формування в них страхових тарифів вищих, ніж за умови існування висококонкурентного ринку. При цьому така спотворена у неринковий спосіб ціна не лише перетворює страховиків-учасників пулу на фактичних бенефіціарів програми бюджетного фінансування, номінальними одержувачами якої формально є сільськогосподарські товаровиробники, але і створює, як ми побачимо далі, штучні перешкоди для розвитку альтернативних страхуванню форм управління ризиками у сільському господарстві.

Іншою важливою проблемою, що виникає у зв'язку із програмами субсидування страхових платежів за рахунок бюджетних коштів є зниження порогу чутливості сільськогосподарських виробників до ризиків. І дійсно, навіщо перейматись ризиками, нести витрати на догляд за посівами, якщо можна їх застрахувати за державний рахунок, мінімізувати виробничі витрати і, в разі сприятливих природно-кліматичних умов одержати продукцію за зниженою собівартістю, а в разі несприятливих – отримати страхову компен-

сацію? Тобто, розмиваються не лише економічні мотиви до ефективної роботи у сфері страхування, але і формуються негативні економічні стимули для сільськогосподарських підприємств, що спонукає їх до фінансування більш ризикованих проектів. А в кінцевому рахунку це має негативний вплив на економічну ефективність підприємства, галузі, а також має системні негативні ефекти.

Втім, коли ситуація із страховими тарифами є більш-менш зрозумілою, то питання державної допомоги сільськогосподарським виробникам саме по собі є надзвичайно складним та дискусійним. Навіть якщо відкинути можливість спільних дій окремих потужних сільськогосподарських підприємств з метою лобювання відповідних законодавчих актів. Адже прямі фінансові компенсації створюють у неринковий спосіб для їх отримувачів очевидні конкурентні переваги. Таким чином спотворюється дія ринкових механізмів регулювання та закладаються підвалини до пошуку способів вирішення фінансових та економічних проблем сільськогосподарського підприємства шляхом його інтеграції в ланцюжки перерозподілу вартості, створеної іншими економічними суб'єктами через механізми державної підтримки. Тому основною умовою для програм державної допомоги має стати сприяння формуванню ефективних господарюючих одиниць, спроможних до ефективного функціонування і після завершення таких програм. Насправді, це стосується не лише сільського господарства. Втім, глибоке дослідження даного питання виходить за межі формату цієї роботи. Але навіть стислий експрес-аналіз дозволяє зробити висновки про необхідність переосмислення програм державної допомоги сільськогосподарським виробникам, зокрема у сфері страхування їх майна та майнових прав.

Висновки і пропозиції.

1. Ведення сільського господарства нерозривно пов'язане із ризиками, частина з яких є спільною із підприємствами інших галузей, а частина є притаманною суто сільському господарству. Це обумовлює необхідність застосування заходів із управління ризиками, в тому числі – їх страхування. Проте, роль страхування в системі управління ризиками сільськогосподарських підприємств вважається перебільшеною. Адже існує чотири класичних підходи до управління ризиками і страхування провадиться лише в рамках одного з них. На доповнення, страхування покриває доволі незначну частину ризиків, створюючи

при цьому в керівній ланці ілюзію захищеності, чим спонукає їх до прийняття більш ризикованих рішень. Окремого дослідження потребують питання адекватності реакції керівного персоналу на ризики, що виникають перед підприємством. Адже схильність керівника до надмірного ризику або його неадекватна оцінка не лише є ознакою проблем у цій сфері, але і є загрозою для функціонування сільськогосподарського підприємства у довгостроковому плані, передумовою зниження його економічної ефективності. Втім, такі дослідження виходять за межі цієї роботи і мають здійснюватись для кожного підприємства індивідуально, бажано - разом із розробкою програм тренінгів та інших заходів, спрямованих на забезпечення ефективного управління ризиками.

2. Державна програма компенсації сільськогосподарським підприємствам частини страхових платежів викривлює реальну картину ризиків та формує сільськогосподарським підприємствам мотиви для фінансування більш ризикованих проектів, ніж за її відсутності. В кінцевому рахунку це не знижує ризики для сільськогосподарських підприємств, а, навпаки, підвищує їх. Разом із зростанням рівня ризиків зростає й потреба у фінансуванні витрат на їх страхування, а слід за цим, зростає потреба й у фінансуванні відповідних програм. А отже, ускладнюються питання доступу сільськогосподарських виробників до фінансування. Тому насправді, натомість вирішення основної проблеми, навпаки, створюються додаткові. При цьому очевидним є те, що основна проблема також загострюється. Тобто, за державний кошт фінансуються заходи не із зменшення ризиків у сільському господарстві, а із їх збільшення та ще й створюються передумови для зниження економічної ефективності сільськогосподарських підприємств та галузі в цілому. При цьому кінцевими бенефіціарами стають не сільськогосподарські підприємства, а страхові компанії – учасники аграрного пулу, які фактично отримують бюджетне фінансування оплати їх послуг сільськогосподарськими підприємствами.

3. Переорієнтація державних програм, що проголошують допомогу підприємствам-виробникам сільськогосподарської продукції із потреб суб'єктів господарювання інших галузей на дійсні потреби сільськогосподарських підприємств є важливою умовою забезпечення їх ефективності. У сфері сільськогосподарського страхування головним напрямком таких програм має стати створення умов для формування сільськогосподарськими підприємствами власних та участі

у взаємних резервних фондах. Такий підхід запобігає вимиванню із галузі обігових коштів та сприяє більш адекватній оцінці ризиків керівним персоналом сільськогосподарських підприємств. Створення взаємних резервних фондів на неприбутковій кооперативній основі дозволяє узгодити їх інтереси із інтересами сільськогосподарських підприємств-учасників. Додатково, після формування відповідних інститутів вони спроможні здійснювати свої функції на засадах самоокупності, що є додатковою перевагою у порівнянні із чинними державними програмами підтримки сільськогосподарського виробника.

4. В системі заходів із підвищення економічної ефективності сільськогосподарських підприємств, формування передумов для їх стало-го розвитку, важливе місце посідають питання адекватного управління ризиками. Одним із найбільш поширених заходів в системі управління ризиками сільськогосподарських підприємств є страхування. Але страхування є лише одним із можливих варіантів дій в межах, передбачених стратегією передачі ризиків. На доповнення до нього існують такі стратегії управління ризиком, як його уникнення, пом'якшення та прийняття.

Список використаних джерел:

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту : із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад І. Огієнко. — Київ : Українське Біблійне товариство, 2003. — 1375 с.
2. Олійник В. М. Економіко-математичне моделювання в розвитку страхування та управлінні страховими тарифами / В. М. Олійник. — Суми : Ун-т. кн., 2014. — 366 с.
3. Алескерова Ю. В. Розвиток сільськогосподарського страхування: Теорія, методологія, практика / Ю. В. Алескерова. — Київ; Вінниця : Діло, 2015. — 366 с.
4. Сокол С. В. Змішане страхування сільськогосподарських ризиків: держава та аграрний страховий пул / С. В. Сокол // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. — 2014. — № 40. — С. 260–265.
5. Сидоренко О. А. Особливості страхування з державною підтримкою у аграрному секторі України / О. А. Сидоренко // Економіка та держава. — 2013. — № 4. — С. 71–74.
6. Олійник О. В. Циклічність відтворювального процесу в сільському господарстві / О. В.

Олійник. — Харків : ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2005. — 322 с.

Їх застосування в практичній роботі керівним апаратом сільськогосподарських підприємств сприятиме підвищенню економічної ефективності функціонування останніх, мінімізації втрат внаслідок настання несприятливих подій.

5. Формування осередків ефективності в одній частині фінансового механізму поширюється і на його інші складові, надаючи у такий спосіб системної дії заходам із забезпечення ефективної роботи сільськогосподарського підприємства. Стратегія створення таких осередків в рамках програм державної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам, на відміну від дотування витрат або їх частини, дозволить одержати стабільне підвищення економічної ефективності, достатнє для того, щоб у перспективі забезпечити ефективну роботу в умовах скорочення або навіть згортання державних програм дотування. Цей підхід працює також і на рівні підприємства. Одним із перспективних напрямів створення таких осередків ефективності є сфера управління ризиками. Розробка низки відповідних рекомендацій та програм є перспективним напрямком подальших досліджень.

Олійник. — Харків : ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2005. — 322 с.

7. Шиян Д. В. Сталість і циклічність розвитку сільського господарства: Теорія, методологія, практика: Монографія / Д. В. Шиян. — Харків : ХНАУ, 2011. — 307 с.
8. Managing risk in agriculture: A holistic approach / OECD. — OECD Publishing, 2009.
9. Sadgrove K. The complete guide to business risk management / K. Sadgrove. — Burlington: Ashgate Publishing Company, 2015.
10. Pritchard C. L. Risk management: Concepts and guidance, fifth edition / C. L. Pritchard. — Auerbach Publications, 2014.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції : Закон України від 04.06.2009 р., №1447-VI. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1447-17>.
12. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.

13. Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 09.02.2012 № 4391-VI. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4391-17>.